



साधनसंपत्तीच्या संवर्धनासाठी शाश्वत विकासाची गरज

प्रा. विजय इथापे.

भूगोल विभाग,

श्री छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, श्रीगोंदा

घोषवारा:

आधुनिक युगातील मानवाच्या विकास या संकल्पनेच्या बदलत्या विचारधारेतून मानवाने निसर्गाचे शोषण केले. यातून मानवाने पृथ्वीचा नैसर्गिक, जैविक व भौगोलिक समतोल बिघडवून टाकला आहे. सद्यस्थितीचा विचार केला असता असे लक्षात येते की, मानव ज्या प्रमाणात नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर करत आहे त्यानुसार मानवाला पृथ्वीवर असणारी साधन संपत्ती पुरेशी नसून मानवास तीन पृथ्वीवर जेवढी साधन संपत्ती उपलब्ध आहे एवढ्या साधन संपत्तीची गरज आहे. मानवी विकासाचे प्रतिनिधित्व करणारे घटक म्हणजे औद्योगिकीकरण, आधुनिक शेती या कारणामुळे निसर्गाचे कधीही न भरून येणारी अपरिमित हानी झाली आहे. निसर्गात उपलब्ध असणाऱ्या विविध प्राणी, जमीन, हवा, पाणी या घटकावर मोठ्या प्रमाणावर दुष्परिणाम होऊन पर्यावरणीय असंतुलन निर्माण झाले आहे. पृथ्वीच्या संतुलनाची जबाबदारी मानवाची असल्याने मानवाने अतिशय समर्पक विचाराने साधनसंपत्तीचे संवर्धन करणे अतिशय गरजेचे आहे. यासाठी पर्यावरणाचा म्हणजेच साधनसंपत्तीचा वापर शाश्वत पद्धतीने होणे गरजेचे आहे. अन्यथा अशाच पद्धतीने मानवाने येणाऱ्या काळात साधनसंपत्तीचा वापर केला तर या पृथ्वीवरील साधनसंपत्तीचा नामशेष होऊन मानवी अस्तित्व धोक्यात येऊ शकते. म्हणूनच साधन संपत्तीचे संवर्धन अशा पद्धतीने करणे गरजेचे आहे की सद्यकालीन मानवी गरजा भागून भविष्यकालीन पिढीसाठी साधन संपत्ती उपलब्ध राहिली पाहिजे म्हणजेच तिचा वापर अतिशय शाश्वत पद्धतीने करणे क्रमप्राप्त आहे. अन्यथा मानवी भविष्य निश्चितच धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही.

प्रस्तावना:

पृथ्वीवरील सर्वात बुद्धिमान प्राणी म्हणून मानवाची ओळख आहे. मानवी उत्पत्तीपासून ते आज पर्यंत मानवाने जे अमुलाग्र बदल केले त्या बदलास निश्चितच मानवाच्या बुद्धी कौशल्याला योगदान द्यावे लागेल. मानवाने त्याच्या सोईनुसार पर्यावरणाचा व पर्यावरणात उपलब्ध असणाऱ्या साधनसंपत्तीचा वापर करून त्याची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, शैक्षणिक, शारीरिक प्रगती केली परंतु हे करत असताना त्याने नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अमर्याद वापर केला. या अमर्याद वापरामुळे निसर्गाचा समतोल वेगाने बिघडू लागला. या बिघडलेल्या समतोल अनेक प्रकारच्या आपत्तींना निमंत्रण देत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने जागतिक तापमान वृद्धी, भूकंप, ज्वालामुखी, महापूर, ढग फुटी, दुष्काळ, साथीचे रोग यासारख्या पर्यावरणीय आपत्तीचा सामावेश होतो. वास्तविक पाहता आदिमानव प्रतिदिन 2000 किलो कॅलरी वापर करत होता परंतु आधुनिक युगातील मानव प्रतिदिन 230000 एवढ्या कॅलरीचा वापर करत आहे. यावरून मानव नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर अतिशय वेगाने करत आहे हे लक्षात येते. त्याच बरोबर मानवाला मोठ्या प्रमाणावर पर्यावरणीय संकटांना सामोरे जावे लागत आहे. मानवाने स्वतःचे जीवन सुखमय करण्यासाठी निसर्गाचा जो अनादर केला आहेतो अनादर टाळण्यासाठी मानवास नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर शाश्वत पद्धतीने करणे अतिशय गरजेचे आहे. अन्यथा मानवास भविष्यात आपल्या सुंदर वसुंधरेचा त्याग करून दुसऱ्या ग्रहावर आपला निवास करण्यासाठी आतापासूनच प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. याचा व्यापक विचार मानवी संस्कृतीला करणे गरजेचे आहे. थोडक्यात मानवाला आपले घर अबाधित ठेवण्यासाठी कोणत्याही पर्यावरणीय साधन संपत्तीचा विचार, आचार, वापर, शाश्वत,निरंतर टिकवण्याची गरज आहे.

साधन संपत्तीचे संवर्धन:

आधुनिक युगातीलमानवाने आपले जीवन अधिक सुखमय व समृद्ध करण्यासाठी पर्यावरणाचा अतिरेकी वापर केला की जी अतिशय मर्यादित स्वरूपाची साधन संपत्ती आहे. अशा

प्रा. विजय इथापे.

या मर्यादित साधनसंपत्तीचा वापर काळजीपूर्वक अतिशय डोळसपणे केला नाही तर तिचे साठे भविष्यात म्हणजेच नजीकच्या काळात संपुष्टात येणार आहेत. म्हणूनच अशा या साधनसंपत्तीचे काळजीपूर्वक नियोजन करून तिचे व्यवस्थापन करणे सुद्धा गरजेचे आहे थोडक्यात साधन संपत्तीचा डोळसपणे व धोरणाने उपयोग करणे यालाच साधन संपत्तीचे संवर्धन असे म्हणतात. निसर्गात आढळणाऱ्या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर करत असताना त्या साधनसंपत्तीचा विकास व वाढवणे अतिशय अगत्याचे आहे. यासाठी योग्य नियोजनाची व व्यवस्थापनाची गरज आहे. खऱ्या अर्थाने मानवाची विकास प्रक्रिया होत असताना साधन संपत्तीचा अनिर्बंध आगाशी अव्याहत वापर केला गेला याचा परिणाम विविध पर्यावरणीय समस्या निर्माण होण्यात झाला. या पर्यावरणीय समस्यांनी काळाच्या ओघात अतिशय भयानक उग्र स्वरूप धारण केले आहे. म्हणजेच पर्यावरणीय समस्या कमी करण्यासाठी मानवास साधन संपत्तीचा वापर अतिशय योग्य पद्धतीने करणे गरजेचे आहे. साधन संपत्तीचा वापर करत असताना सद्यस्थितीचा विचार करून भविष्यकाळाचा सुद्धा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. भविष्य काळ व वर्तमान काळ या दोन्ही घटकांचा समतोल साधने म्हणजेच साधन संपत्तीचे संवर्धन होईल. साधनसंपत्ती प्रामुख्याने तिच्या विकास व संवर्धन या दोन गोष्टींत अंतर्भूत होते उपलब्ध साधनसंपत्तीचा अधिकाधिक वापर करणे यालाच साधनसंपत्तीचा विकास म्हणतात. तसेच साधन संपत्तीचा योग्य वापर करणे तिचा अपव्यय टाळणे म्हणजे तिचे संवर्धन होय. थोडक्यात तिचा अनावश्यक विनाश टाळणे हे अभिप्रेत आहे. यासाठी वृक्षतोड केली तर वृक्ष लागवड करणे असे उपाय संवर्धन जोपासण्यासाठी करणे गरजेचे आहे.

शाश्वत विकास:

मानवी जीवन नैसर्गिक व सामाजिक घटकावर अवलंबून आहे. मानवाच्या आर्थिक गरजा भागवण्यासाठी त्याला साधन संपत्तीचा वापर करणे अनिवार्य आहे. कारण मानवी प्रगती होत असताना विविध साधन संपत्तीची गरज भासू लागली. यावर प्रामुख्याने औद्योगिकीकरण व वैज्ञानिक प्रगती या घटकांचा प्रभाव दिसतो. औद्योगिकीकरणामुळे साधन संपत्तीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होत आहे की ज्यामुळे विविध पर्यावरणीय समस्या निर्माण होतात. यामध्ये भू प्रदूषण, जल प्रदूषण, वायू प्रदूषण यांचा समावेश होतो. हे होत असताना या समस्या वर्तमान काळात

प्रा. विजय इथापे.

त्रासदायक असून त्या भविष्यकाळात अतिशय उग्र स्वरूप धारण करतात. म्हणूनच हे टाळण्यासाठी आर्थिक विकासाची फळे वर्तमान पिढीबरोबरच भविष्यकालीन पिढ्यांना देखील मिळाली पाहिजेत यासाठी समन्वय साधणे गरजेचे आहे. कोणत्याही साधनसंपत्तीचे वापराचे निर्णय वर्तमान पिढीवर अवलंबून आहेत. परंतु असे करून भविष्यकालीन पिढीवर एक प्रकारे अन्याय होऊ नये यासाठी शाश्वत विकास करणे गरजेचे आहे.

शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास की जो भविष्यकालीन पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या सामर्थ्याचे तडजोडी शिवाय वर्तमान कालीन गरजांची पूर्तता करणे होय. ब्रँटलँड अहवाल 1987 शाश्वत विकास ही संकल्पना अनेक दृष्टिकोनातून विचारात घेणे गरजेचे आहे. शाश्वत विकास, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, परिस्थितीकी शास्त्र, अशा अनेक शाखांशी संबंधित आहे. शाश्वत विकास हा वर्तमान विकासाबरोबरच भविष्य कालीन विकासाचा विचार करणारे आहे. वर्तमान स्थितीत साधन संपत्तीचा जो अवाजवी वापर सुरू आहे तो भविष्यातील पिढ्यांसाठी समस्या निर्माण करणारा आहे. म्हणूनच साधन संपत्तीचा शाश्वत वापरावर भर देणे गरजेचे आहे. थोडक्यात असे म्हणता येईल की वर्तमान कालीन विकास व भविष्यकालीन विकास यांच्याशी शाश्वत विकासाचा दुवा संबंधित आहे.

शाश्वत विकासाची गरज:

जागतिक आर्थिक स्पर्धामोठ्या प्रमाणावर साधनसंपत्तीच्या वापरावर परिणाम करते. जगात विविध देश त्यांच्या विकास प्रक्रियेत असून ही विकास प्रक्रिया प्रत्येक देशात भिन्न स्वरूपाची आहे. विकासाचा हक्क हा मानवाचा मूलभूत अधिकार आहे. की जो सर्वांना समान आहे यामध्ये अनेक विकसित राष्ट्रांनी या अधिकाराचा वापर करून मोठ्या प्रमाणावर साधन संपत्तीचा अनिर्बंध वापर केला. हे करत असताना या विकसित राष्ट्रांनी साधन संपत्तीचा वापर आणि पर्यावरणीय प्रभाव आकडे दुर्लक्ष केले. आतापर्यंत जो विकास झालेला आहे तो मानव केन्द्रित विकास आहे. यामध्ये प्रामुख्याने विकसित देशांचा समावेश होतो. या देशांनी मोठ्या प्रमाणावर हवा, पाणी, मृदा अशा घटकांचे प्रदूषण वाढवले आहे. विकसित विकसनशील देशांच्या साधनसंपत्तीचा अतिरिक्त वापर असाच सुरू राहिला तर विनाशाच्या दिवसाला तोंड द्यावे लागेल. शाश्वत विकासावर भर देण्याची गरज केवळ आर्थिक प्रगतीसाठी नसून साधन संपत्तीचे संवर्धन व पर्यावरणीय संवर्धन होईल. शाश्वत विकास प्रामुख्याने नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा कार्यक्षम वापर *प्रा. विजय इथापे.*

करण्यासाठी तसेच भविष्यकालीन पिढ्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी, आर्थिक विकासासाठी, प्रदूषण कमी करण्यासाठी दारिद्र्य निर्मूलनासाठी व साधन संपत्तीच्या संवर्धनासाठी गरजेचे आहे. भविष्यकालीन पिढीच्या उज्वल भवितव्याची जबाबदारी संपूर्ण मानव प्रजातीवर आहे. यासाठी दृष्टीकोनात बदल करणे गरजेचे आहे. उपभोगवादी विचारांना तिलांजली देण्याची गरज आहे. तेवढेच साधन संपत्तीचा वापर करणे पर्यावरणीय नैतिकता व तिची जबाबदारी स्वीकारणे साधन संपत्तीचे मुख्य अबाधित ठेवणे यासाठी शाश्वत विकासाची गरज आहे.

साधनसंपत्तीचा वापर आणि समस्या:

साधनसंपत्तीचा बेसुमार वापर अनेक पर्यावरणीय समस्या निर्माण केलेले आहेत. औद्योगिकरणामुळे हवा प्रदूषण होत आहे. हवाया साधनसंपत्तीचा मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण झाल्याने दिवसेंदिवस ऱ्हास होत आहे. हवा प्रदूषणामुळे विविध प्रकारचे रोगराई पसरते यामध्ये प्रामुख्याने दिल्लीसारख्या शहराचा विचार केला तर असे लक्षात येते की हे शहर मानवाच्या वास्तव्यासाठी योग्य नाही. पृथ्वीवर येणाऱ्या काळात पाणी संकट उभे राहणार असून या साधनसंपत्तीचा वापर अतिशय योग्य पद्धतीने करणे गरजेचे आहे. भूतलावर वापरायोग्य पाण्याचा विचार केला असता ते अतिशय नगण्य आहे हे लक्षात येते. म्हणूनच पाणी या साधनसंपत्तीचा वापर अतिशय योग्य पद्धतीने करणे गरजेचे आहे. भविष्यातील युद्ध पाण्यावरून होतील असे म्हटले जाते. निसर्गात आढळणाऱ्या विविध साधन संपत्ती मध्ये जैवइंधन यांचा समावेश होतो या जैवइंधनाच्या ज्वलनातून अनेक अनेक समस्या निर्माण होत असताना हे इंधन भविष्यात नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. याशिवाय त्सुनामी लाटा, समुद्र पातळीत भर, भूकंप, महापूर, दुष्काळ, चक्रीवादळे यासारख्या समस्या साधनसंपत्तीच्या अतिवापरामुळे निर्माण झालेल्या आहेत.

साधनसंपत्तीच्या वापरामध्ये प्रामुख्याने लोकसंख्या विस्फोट, तंत्रज्ञान, चंगळवाद यासारख्या गोष्टींचा महत्त्वाचा सहभाग आहे, मानवाने गरज नसताना अनेक वस्तूंचा वापर केलेला आहे. हा वापर मानवाचा भविष्यात घात करील असे लक्षात येते.

साधनसंपत्तीचा पर्यावरण पूरक शाश्वत वापर:

मानवी विकास प्रक्रिया विविध स्थित्यंतरातून जात असताना विविध प्रकारचे भौतिक भौतिक बदल घडत आले आहेत. हे होत असताना विविध पर्यावरणीय संतुलन बिघडलेले आहे. हे संतुलन अशाच पद्धतीने सुरू राहिले तर मानव जातीस वर्तमान पिढीने घेतलेल्या निसर्गाचा उपयोग पुढील अनेक पिढ्यांसाठी शाप ठरतो म्हणून येणाऱ्या पिढ्या उत्तम पर्यावरण उपभोग घेतील तसेच त्यांच्यासाठी साधन संपत्ती उपलब्ध राहिल अशा पद्धतीने मानवी विकास प्रक्रिया चालू ठेवावी. यासाठी विविध सकारात्मक गोष्टींचा अवलंब करणे गरजेचे आहे

- साध्या जीवनपद्धतीचा अवलंब करणे.
- आहार बिहार संस्कृती याचा पर्यावरणाशी सांगडघालणे.
- विजेचा वापर मर्यादित करणे पाण्याचा वापर मर्यादित करणे जमिनीचा वापर मर्यादित करणे वृक्षलागवड करणे त्याची जपणूक करणे नदी परिसंस्था तळी परिसंस्था सागरी परिसंस्था यांचे संवर्धन करणे.
- वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे अशा संकल्पना राबविणे.
- सामाजिक वनीकरण यासारख्या संकल्पना राबविणे पाणी आडवा पाणी जिरवा यासारख्या संकल्पनांना प्रोत्साहन देणे.
- जनसमूहास साधनसंपत्तीचे महत्त्व पटवून देणे.
- जैव इंधनाचा वापर कमी करणे इलेक्ट्रिक वाहनांचा वापर करणे सौर इंधनांचा वापर करणे.
- जनजागृती करणे पर्यावरणाचे महत्त्व पटवून देणे विविध प्रकारचे उपक्रम राबविणे.
- राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करणे नैतिकतेची जाण करून देणे.
- चंगळवादाला थारा न देणे.
- मानवी दायित्वाची भावना निर्माण करणे.
- निसर्गाशी मानवी नैतिकता अधोरेखित करणे.

समारोप :

वरील सर्व विवेचनावरून असे दिसून येते की निसर्ग हा मानवापेक्षा श्रेष्ठ असून मानवाला स्वतःचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी निसर्गातील उपलब्ध साधनसंपत्तीचा वापर अतिशय काटेकोरपणे करावा लागणार असून मानवी विकास करत असताना उपलब्ध साधनसंपत्तीचा वापर वर्तमानकाळात योग्य पद्धतीने करून भविष्यकालीन पिढीसाठी ती कशी उपलब्ध राहिल याचा विचार करणे गरजेचे आहे. यासाठी मानवाने उपलब्ध साधनसंपत्तीचा वापर शाश्वत पद्धतीने करणे क्रम प्राप्त आहे, अन्यथा मानवी अस्तित्वासाठी धोक्याचा इशारा निसर्ग कायमच देत राहील. परंतु मानवाने वेळीच सावध होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

1. Mukherjee Radhakamal 1968 Man and His Habitat, A Study in Ecology, popular, New Delhi.
2. A.B. Saudi and kolekar Bhugolachi Multatwe Khand Dusra.
3. Merchants Caroiyn, 1996(ed) key concepts in Critical Theory, Ecology, Rawat, New Delhi.
4. Guha Ramchandra, 1994(ed) Social Ecology,OUP, New Delhi.
5. Goudie Andrew, 1981, The Human Impact Mans role in Environmental Changes, Brazil, Blackwell, Oxford.